

Research Journal on Multi-disciplinary Issues
(A Peer Reviewed Open Access Journal)

ISSN: 2705-4594 [Print]

E-ISSN 2705-4608 [Online]

Vol. 6 No.1 February 2026, pp.113-126

eJournal site: www.nepjol.info

www.jsmmc.edu.np

नेपालमा लेखिएको पहिलो कानून संहिता विवादरत्नाकर १३१४ ई. को परिचयात्मक अध्ययन

¹हिरालाल कर्ण

¹Faculty Member

Department of History

SSMY Multiple Campus

Siraha (Nepal)

Email:

hiralalkarn2@gmail.com

Article History:

Submitted: Nov. 15, 2025

Reviewed: January 29, 2026

Accepted: February 10, 2026

Doi:

<https://doi.org/10.3126/rjmi.v6i1.91318>

© 2026 Author/s and Research Management Cell, J S Murarka Multiple Campus Lahan, Siraha, Nepal

URL.: www.jsmmc.edu.np

URL: www.nepjol.info

लेखसार

जङ्गबहादुर राणाले १८५३ ईस्वीमा ल्याएका मुलुकी ऐन वि.स. १९१० भन्दा पहिलेको नेपालको कानूनको साहित्य अन्धकारमा रहेको छ। हुन त १३५४ ईस्वीमा राजा भएका जयस्थिति मल्ल र १६०६ ईस्वीमा राजा भएका रामशाहले गरेका सामाजिक आर्थिक न्यायिक सुधारहरू उल्लेखनीय रहेको छ। पुरुषेत्तमलोचन श्रेष्ठ, विष्णुप्रसाद खनाल लगायतका कतिपय नेपाली इतिहासकारहरूले यी सुधारहरूको आधारग्रन्थ राजा जयस्थितिमल्लको समयमा ने.स. ५०० (१३७९/८० ई.) मा लेखिएको न्यायविकासिनी नामको मानवन्यायशास्त्रको ग्रन्थलाई मानेका छन्। तर न्यायविकासिनीभन्दा ६०/६५ वर्ष पहिले भक्तपुर दरवारमै लेखिएर नेपाल, मिथिला, बंगालमा चर्चित रहेको नेपालको कानून साहित्यको पहिलो ग्रन्थ विवादरत्नाकरलाई बिर्सेका छन्। यो ग्रन्थ आजसम्म पनि नेपालमा ओभेलमै रहेको छ। जबकि भारतमा १७५७ इस्वीको पलासीको युद्धपछि स्थापित ब्रिटिश साम्राज्यमा कानून व्यवस्थाका लागि टेरिटोरियल एक्टमा उचित स्थान दिएर तत्कालीन गुरुकुल विद्यालय, महाविद्यालयहरूमा अध्यापन गरिँदै आएका चण्डेश्वरको यस विवादरत्नाकरलाई पण्डित दीनानाथ शर्मा विद्यालंकारको सम्पादनमा १८८७ ईस्वीमा पहिलोपटक र

कमलकृष्ण स्मृतितीर्थको सम्पादनमा १९३१ ईस्वीमा दोस्रो पटक एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल कलकत्ताबाट प्रकाशित गराएका थिए। उक्त ग्रन्थको प्रारम्भ र अन्त दुवै ठाउँमा नेपालमा यो पुस्तक लेखिएको कुरा स्मृतिकार चण्डेश्वर ठाकुरले लेखेका छन्। यो अनुसन्धान पूर्णरूपमा सहायक स्रोतहरूमाथि आधारित भएपनि मुख्य प्राथमिक स्रोतको रूपमा विवादरत्नाकरको १८८७ ई. र १९३१ ई. को दुवै संस्करणको प्रतिलाई लिइएको छ। यस अध्ययनमा प्राप्त तथ्य तथ्याङ्कहरूलाई ऐतिहासिक घटना, पात्र र समय सान्दर्भिक विषय सामग्रीहरूसित तुलना गरी गुणात्मक अनुसन्धानका व्याख्यात्मक र विवरणात्मक विधिबाट विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ। यस पुस्तकमा समेटिएका कानुनी प्रावधानहरू तत्कालीन समाजका लागि मात्र नभई वर्तमान समयमा पनि मुलुकी कानून संहिता निर्माणका लागि मार्गदर्शक ग्रन्थ हुन सक्छ।

मुख्य शब्दहरू: कानूनसंहिता, कार्यविधि, चण्डेश्वर, देवानी, फौजदारी, विवादरत्नाकर अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपालको कानूनको इतिहासको अध्ययन गर्दा १३५४ ईस्वीमा राजामा भएका जयस्थिति मल्लले गरेका सुधार र १६०६ ईस्वीमा गोरखाको गद्दीमा बसेका रामशाहले गरेका सुधारहरूलाई कानून व्यवस्था

बसाल्ने प्रयासको रूपमा लिइन्छ। आजसम्म नेपालको पहिलो लिखित कानूनको रूपमा प्रथम राणाप्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले १८५३ ईस्वीमा ल्याएको नेपालको मुलुकी ऐन वि.स.१९१० लाई मानिआएको पाइन्छ। अब प्रश्न उठ्छ के जङ्गबहादुरले १८५३ ईस्वीमा मुलुकी ऐन ल्याउनुभन्दा पहिले नेपालमा कानून व्यवस्था थिएन् ? यदि थियो भने त्यो कुन कानून थियो ? राजा जयस्थिति मल्ल र रामशाहले कुन कानूनको आधारमा सामाजिक र आर्थिक सुधारहरू गरेका थिए ? रामशाहको पालामा न्यायका लागि प्रसिद्ध 'न्याय नपाउनु गोरखा जानु' भन्ने उखान प्रचलित हुँदा उनले कुन कानूनको आधारमा न्याय सम्पादन गर्दै आएका थिए ? आदि यी यस्ता प्रश्नहरू छन् जसले नेपालको कानूनको इतिहासमा उत्तरको प्रतिक्षामा छन्। वि.स. २००७ (१९५१ ई.) मा देशमा प्रजातन्त्रको आगमनपछि यसतर्फ केहि प्रयास अवश्य भएको देखिन्छ। यसै क्रममा वि.स. २०२२ (१९६६ ई.) मा नेपालको कानून तथा न्याय मन्त्रालयले १८५३ ई. को मुलुकी ऐनलाई पुनर्मुद्रण गरी प्रकाशन गर्दा त्यसको भूमिकामा मानवन्यायशास्त्रको उल्लेख गरेको पाइन्छ। नेपालका केहि प्रबुद्ध इतिहासकारहरूले मानवन्यायशास्त्रको ग्रन्थ न्यायविकासिनीलाई नेपालको पहिलो कानून संहिता मानेर यो पुस्तक लेखिएको दिन फागुन शुक्ल तृतीयालाई कानून दिवसको रूपमा मनाउनुपर्ने अभियान चलाएको देखिन्छ। हालै इतिहासकार तथा अधिवक्ता रोशन कुमार भ्राको फेसबुक पेजमा प्रकाशित विवरण अनुसार तुल्सीलाल बसुकला, भरतमणि जंगम, सृजना प्रजापति, ज्योति जंगम, रुशेल शिल्पकार र रोशन कुमार भ्रा लगायतका व्यक्तिहरू युथुनिमम दरबारमा भेला भएर उक्त दिनलाई कानून दिवसको रूपमा मान्यता दिन माग गरेका छन् (रोशनकुमार भ्राको फेसबुक पेज, १६ फरवरी २०२६ ई.)। उनीहरूको यस प्रयासको पछाडी मुख्य रूपमा वि.स. २०८२ भदौ ३ गते प्रकाशित पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठको शोधपूर्ण लेख "मानवन्यायविकासिनी : नेपालको पहिलो संहितावद्ध लिखित कानून" र विष्णुप्रसाद खनालको लेख "ऐतिहासिक कानुनी दस्तावेज : न्याय विकासिनी" जस्ता अनुसन्धानात्मक लेखहरू रहेको देखियो। तर दुवै इतिहासकारहरूले आफ्ना लेखहरूमा विवादरत्नाकरको चर्चा गरेको देखिएन्। मैले यस अध्ययनमा नेपालको कानूनको इतिहासको पहिलो कानून संहिताको रूपमा न्यायविकासिनीभन्दा ६५ वर्ष पहिले र १८५३ ईस्वीको मुलुकी ऐनभन्दा ६०० वर्ष पहिले भक्तपुर दरबारमा लेखिएको हिन्दु कानून संहिताको पुस्तक विवादरत्नाकर रहेको पाएँ। यो कानून संहिता जयस्थिति मल्लभन्दा ४० वर्ष पहिले लेखिएकोले राजा जयस्थिति मल्लको समयमा लेखिएको मानवन्यायविकासिनीको र रामशाहले गरेका सुधारहरूको एक प्रमुख आधार ग्रन्थ रहेको पाएँ। त्यसैले यस अध्ययनमा तिनै कानून संहिताको परिचयात्मक अध्ययनको कार्य गरिएको छ।

नेपालमा लिच्छविकालदेखि परम्परागत रूपमा हिन्दु धर्मशास्त्र, स्मृतिग्रन्थहरूमाथि आधारित न्यायप्रणाली र कानुनी व्यवस्था सञ्चालनमा रहेको इतिहास पाईन्छ। यस कुराको पुष्टि लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको अनन्तलिंगेश्वरको मानदेव सम्वत ८० को अभिलेखको अडतीसौं पंक्तिमा परेको 'पालनपरैरेव शास्त्रानुशी' शब्द (बज्राचार्य, वि.स. २०३० : पृ. ४८६) र यागबहालको मानदेव सम्वत १०३ जेष्ठ शुक्ल सप्तमी तिथिको अभिलेखको तीसौं पंक्तिमा परेको 'पालनीय एव यतो धर्मशास्त्र वचन' (ऐजन ४९७) शब्दबाट हुन्छ। अर्थात् लिच्छवि राजाहरूले कुनै पनि आज्ञा, आदेश, परमादेश, सनद जारी गर्दा वा अन्तरासन, परमासनबाट न्याय निसाफ गर्दा हिन्दु धर्मशास्त्र र स्मृतिग्रन्थहरूको वचनलाई कानुनी आधारको रूपमा लिने गरेको पाईन्छ। कानूनको इतिहासमा सबभन्दा पहिले धर्मसूत्रहरूमा कानूनको व्यवस्था भएको कुरा भारतीय विद्वान भगवतशरण उपाध्यायले लेखेका छन्। "धर्मसूत्रहरूमा नै पहिलो पटक ठीक ठीक कानूनको व्यवस्था भएको छ। देवानी कानून र फौजदारी कानूनको नाम त्यसबेला व्यवहार थियो। सबभन्दा प्राचीन धर्मसूत्र गौतम, बौधायन र आपस्तम्बका रचनाहरू हुन्। गौतम मुनि ५०० ई.पु. भन्दा पहिलेका हुन्। बौधायन करीब करीब त्यसैबेला भएका थिए। आपस्तम्ब शायद १०० वर्षपछि ४०० ई.पु.मा भएका थिए।

नेपालमा लेखिएको पहिलो कानून संहिता विवादरत्नाकर १३१४ ई. को परिचयात्मक अध्ययन

बौधायन र आपस्तम्ब दक्षिणका ब्राह्मणहरु हुन् भने गौतम उत्तरका(उपाध्याय, १९५५ ई. : पृ. ५५) । पूर्वमध्यकालमा यस्ता धर्मसूत्र र स्मृतिग्रन्थहरुमा उल्लेखित कानुनी व्यवस्थाहरुमध्ये निश्चित विषयवस्तुमाथि आधारित भएर मनु, नारद, बृहस्पति, शुक्र, विष्णु आदिको स्मृतिहरुको आधारमा कानून संहिता तयार गर्ने प्रक्रिया शुरु भएको देखिन्छ। यस्ता कानून संहिताहरुमध्ये दक्षिण भारतका चालुक्य सम्राट विक्रमादित्य छैठौंको दरबारमा आश्रित विद्वान विज्ञानेश्वरले याज्ञवल्क्य स्मृतिको सम्पत्ति उत्तराधिकारसम्बन्धि व्यवस्थालाई समेटेर तयार गरेको स्मृतिनिबन्ध टीकाग्रन्थ 'मिताक्षरा' र बंगालको जिमूतवाहनले लेखेको 'दायभाग' उल्लेखनीय रहेको छ। भारतको ब्रिटिश साम्राज्यमा बंगाल लगायत पूर्वोत्तर भारतमा जिमूतवाहनको दायभाग प्रभावकारी थियो भने भारतको अन्य सम्पूर्ण भूभागमा विज्ञानेश्वरको मिताक्षराको आधारमा न्याय सम्पादन गरिन्थ्यो। यस सन्दर्भमा पण्डित बलदेव उपाध्याय लेख्छन्। "हिजोआज अंग्रेज अदालतहरुमा दायभाग आदिका लागि जुन व्यवस्था वा नियम रहेको छ, त्यो हाम्रो धर्मशास्त्रहरुमाथि नै आधारित रहेको छ। उदाहरणका लागि बंगालमा दायभाग (सम्पत्ति उत्तराधिकार) का लागि जुन कानून लागु छ त्यो जिमूतवाहनको सुप्रसिद्ध ग्रन्थ दायभाग अनुसार छ। भारतको अन्य प्रान्तहरुमा यस सम्बन्धि जुन व्यवस्था रहेको छ, त्यो याज्ञवल्क्य स्मृतिको टीकाग्रन्थ मिताक्षरामाथि आधारित छ" (उपाध्याय, १९५३ ई. : पृ. २६९-७०) ।

पछि कन्नौजका लक्ष्मीधर भट्टले सत्रह भागमा लेखेको कल्पतरुले तिरहुत र कन्नौजमा संवैधानिक मान्यता प्राप्त गरेको थियो। कर्णाटवंशका अन्तिम राजा हरिसिंहदेवका महासन्धिविग्रहिक मन्त्री चण्डेश्वर ठाकुर/ठाकुरले सात भागमा तयार गरेको पुस्तक सप्तरत्नाकरले तिरहुतमा निकै प्रसिद्धि पाएको थियो। उनी कर्मादित्यका पनाति, मन्त्रीरत्नाकर देवादित्यका नाति र वीरेश्वर ठाकुरका छोरा थिए। पछि यसै वंशमा वीरेश्वरका भाइ धीरेश्वरको पनाति, जयदत्तको नाति र गणपति ठाकुरको छोरा मैथिली भाषाका महाकवि विद्यापतिको जन्म भएको थियो। चण्डेश्वर ठाकुरले लेखेका शुद्धिरत्नाकर, पुजारत्नाकर, दानरत्नाकर, व्यवहाररत्नाकर, गृहस्थरत्नाकर, कृत्यरत्नाकर र विवादरत्नाकर गरी सप्तरत्नाकर संस्कृत साहित्यमा निकै प्रसिद्ध रहेको छ। ईस्वी सन १३७० मा राजा भएका ओइनवार वंशका भवेश वा भवसिंहको दरबारमा लगभग ८५ वर्षको उमेरमा उनले लेखेका राजनीतिरत्नाकरलाई उनको जीवनको अन्तिम कृति मानिन्छ।

यी आठवटा रत्नाकरहरुमध्ये १३१४ ईस्वीमा भक्तपुर दरबारमा बसेर लेखिएको मुद्दामामिला छिनोफानो गरी टुंग्याउने विषयसम्बन्धि पुस्तक विवादरत्नाकर हिन्दु कानून संहिताको रूपमा प्रसिद्ध रहेको छ। कमलकृष्ण स्मृतितीर्थले यस पुस्तकको १९३१ ईस्वीको संस्करण एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगालबाट प्रकाशित गर्दा यसको प्रस्तावनामा यसलाई 'मिथिला स्कूल अफ लॉ' भनेका छन्। चण्डेश्वर ठाकुरको यो हिन्दु कानून संहिताको पुस्तक सर्वप्रथम १८८७ ईस्वीमा दीनानाथशर्मा विद्यालङ्कारले एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगालबाट संस्कृत भाषामा प्रकाशित गरेका थिए। 'विवादरत्नाकर अ ट्रीटाइज अन हिन्दु लॉ बाई चण्डेश्वर' नाम दिएर प्रकाशित गरिएको सो पुस्तकको प्रस्तावनामा संकलक दीनानाथ शर्माले 'विज्ञापनम्' शीर्षकमा यसप्रकार लेखेका छन्। "विवादरत्नाकाराख्यः स्मृतिनिबन्ध एष प्राचीनः प्रामाणिकश्च विशेषतो मिथिलाप्रदेशेषु। विलुप्तप्रायमेवेमं मन्यमानायां आसियिक-समितेरभ्यनुज्ञया संशोधनेनं मुद्राङ्गाय अस्य नियुक्तोऽभवम्। स चाहं तदादेशेन तत्समितेः पुस्तकागारापुस्तकमेकं कालिकाता-संस्कृतविद्यालयस्य स्मृत्याध्यापक श्रीयुक्तमधुसूदनस्मृतिरत्न महाशयसकाशाद्वितीयं पुस्तकं भूतपूर्वपण्डितवर भवशङ्करविद्यारत्नमहाशयस्य दोहित्र-श्रीयुक्ततारापद भट्टाचार्यसकाशातृतीयं पुस्तकं संगृह्य प्रकृष्टप्रयासेन कार्यमेतत्समाहितवान्" (शर्मा, १८८७ ई. प्रस्तावना)। (यो प्राचीन स्मृतिनिबन्ध विशेषगरी मिथिलाप्रदेशमा प्रामाणिक मानिन्छ। प्रायः विलुप्त मानिएको यो पुस्तक प्रकाशनका लागि सम्पादन गर्न एशियाटिक

सोसाइटीद्वारा मलाई नियुक्त गरियो । समितिको आदेशानुसार त्यसको पुस्तकालयमा रहेको एउटा पुस्तक, दोस्रो कलकत्ता संस्कृत विद्यालयको स्मृति विषयको अध्यापक श्रीयुक्त मधुसूदन स्मृतिरत्नसित भएको र तेस्रो भूतपूर्व पण्डित भवशङ्कर विद्यारत्नको छोरी तर्फको नाति श्रीयुक्त तारापद भट्टाचार्यसित भएको पुस्तक निकै कष्टका साथ संकलन गरी यसमा समायोजन गरिएको छ ।

१८८७ ईस्वीमा पहिलो पल्ट कलकत्ताबाट प्रकाशित यस कानून संहिताको दोस्रो संस्करण १९३१ ईस्वीमा त्यही सोसाइटीबाट महामहोपाध्याय कमलकृष्ण स्मृतितीर्थको सम्पादनमा प्रकाशित भएको थियो । संस्कृत भाषामा प्रकाशित यस संस्करणको प्रस्तावना स्मृतितीर्थले अंग्रेजी र संस्कृत दुवै भाषामा लेखेका छन् । “विवादरत्नाकर अ ट्रीटाइज अन हिन्दु लाँ बाई चण्डेश्वर ठक्कुर (रि-इस्यु)”को नाउँले प्रकाशित त्यस संस्करणको अंग्रेजी प्रस्तावनामा शक सम्वत १२३६ पौष शुक्लपक्ष (१३१४ ईस्वीको दिसम्बर वा १३१५ ईस्वीको जनवरी)मा वागमती किनारमा तुलापुरुष दान गरी पुस्तक तयार गरेको कुरा लेखेका छन् । विवादरत्नाकरको प्रारम्भमा यसप्रकार लेखिएको छ ।

“श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा मतिमताऽनेन प्रसन्नात्मना,
नेपालाखिलभूमिपालजयिना धर्मैन्दुदुग्धाब्धिना ।
वागमत्याः सरितस्तटे सुरधुनीसाम्य दधत्याः शुचौ,
मार्गे मासि यथोक्तपुण्यसमये दत्तस्तुलापुरुषः ॥
यो गम्भीरविवादवारिधि जले निर्मज्जतामुद्धतिं,
कुर्ब्वन पोत इबोल्लसद्गुणतरुः कीर्ति परामश्रुते ।” (स्मृतितीर्थ, १९३१ ई., पेज १) ।

(प्रसन्न आत्मा मन्त्री श्रीचण्डेश्वरले नेपालका राजाहरुलाई जितेर वागमती नदीको किनारमा मंसिर महिनाको पुण्य समयमा तुलापुरुष दान गरी गम्भीर विवाद सागरको जलबाट निर्मल भई उद्धार (मुक्त) गराउनका लागि यो सद्गुण कीर्ति प्रारम्भ गर्दछ) । उक्त पुस्तकको अन्तमा आफ्ना सप्तरत्नाकरहरुको नाम उल्लेख गरी मिति सहित ग्रन्थ समाप्त गरेको कुरा लेखेका छन् ।

“श्रीकृत्यदानव्यवहारादिशुद्धि-पुजाविवादेषु गृहस्थकृत्ये ।
रत्नाकरा धर्मभुवो निबन्धाःकृतास्तुलापुरुषदेन सप्त ॥
रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मते शाकवर्षे सहसि धवलपक्षे वागवतीसिन्धुतीरे ।

अदित तुलितमुच्चैरात्मना स्वर्णराशि, निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथ ॥” (शर्मा, १८८७ ई. : ६७१)

(श्री कृत्य, दान, व्यवहार, शुद्धि, पुजा, विवाद र गृहस्थ रत्नाकरहरु गरी सातवटा तुलापुरुष समान धर्मसम्बन्धि निबन्ध कृति ग्रन्थहरु तयार गरें । शक सम्वत १२३६ पौष शुक्लपक्षमा वागमती नदीको किनारमा आफ्नो तौल जतिको स्वर्णराशि उत्तरको सोमनाथ (पशुपतिनाथ) मा चढाएँ) । यस श्लोकबाट प्रष्ट हुन्छ कि चण्डेश्वरले यी सातवटा रत्नाकरहरु समाप्त गरी वागमती किनारमा आफ्नो तौल जतिको सुन दान गरेका थिए । यसरी परम्परागत रूपमा हिन्दु धर्मशास्त्र र स्मृतिग्रन्थहरुमाथि आधारित भई चलिरहेको न्यायिक व्यवस्थामा चण्डेश्वरले नेपाल उपत्यकामा बसेर हिन्दु कानून संहिताको पुस्तक विवादरत्नाकर १३१४ ईस्वीको दिसम्बर वा १३१५ ईस्वीको जनवरीमा लेखेर समाप्त गरेका थिए । नेपालको मधेश प्रदेशको बारा जिल्लाको सिमरौनगढ त्यसवेला तिरहुत राज्यको कर्णाटवंशका राजाहरुको राजधानी शहरको रूपमा स्थापित थियो । यस राजधानी शहरको महासन्धिविग्रहिक मन्त्री ठक्कुर कुलीन मैथिल ब्राह्मण परिवारमा जन्मेहुर्केका चण्डेश्वरले राम्रो हेरचाह र उच्च शिक्षादीक्षा पाएका व्यक्ति थिए । राजा हरिसिंहदेवको समयमा नेपाल उपत्यकामा भक्तपुरको मल्लवंश र बनेपाको देव नामधारी राजाहरु विचको द्वन्दबाट तिरहुतले हात हाल्ने मौका पाएका थिए । पहिले बनेपाका जयशक्तिदेव र देउपाटनको गद्दीमा बसेका राजा अनन्तमल्लको पक्षमा लडेर

नेपालमा लेखिएको पहिलो कानून संहिता विवादरत्नाकर १३१४ ई. को परिचयात्मक अध्ययन

भक्तपुरको जयतुङ्गमल्ललाई दबाउँदै आईरहेकोमा १३११ ई.को आक्रमणपछि भक्तपुरका जयतुङ्गमल्लकी छोरी देवलदेवीसित राजा हरिसिंहदेवको विवाह भएपछि तिरहुत भक्तपुर दरबारको पक्षमा उभिएका थिए । “यहि सम्बन्ध पर्न गएर नै तेहीँतको विजयी सेनाले माथि वर्णित पछिल्लो हमलामा जयशक्तिदेवको पक्षमा नलागि उनकै इलाका बनेपा, साँगा, पलाञ्चोकतिर लुटपिट र विध्वंस मचाएको रहस्य पनि खुल्न आउँछ” (नेपाल, वि.स.२०५४ : पृ. १७४)।

यसप्रकार तिरहुतसितको वैवाहिक सम्बन्धका कारण नेपाल उपत्यकामा शक्तिशाली भएका उपराजा रुद्रमल्लको समयमा भक्तपुर दरबारमा बसेर चण्डेश्वरले यो कानून संहिता तयार पारेका थिए । चण्डेश्वरले विवादरत्नाकर लेखेको ४० वर्ष पछि १३५४ ईस्वीमा राजा भएका जयस्थितिमल्लले मानवन्यायविकासिनी लेखाएका थिए । “उनले (जयस्थिति मल्लले) स्मृतिग्रन्थहरूका आधारमा न्यायप्रशासनलाई व्यवस्थित तुल्याई कार्यान्वयन गर्न, अपराधिहरूलाई दण्डसजाय दिन न्यायविकासिनी (मानवन्यायशास्त्र) मणिक नामका विद्वानलाई लेखाउन लगाए” (श्रेष्ठ, २०२५ ई.) । “राजा जयस्थिति मल्लको शासनकाल वि.स. १४२३ देखि १४५२ सम्म रह्यो । यही शासनकालमा नेपालले धेरै कुरा प्राप्त गर्यो । कीर्तिनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा रघुनाथ भ्ना मैथिल, श्रीनाथ भट्ट र रामनाथ भ्नाको कानून आयोग नै बनाई उक्त आयोगको सुझाव सहित देशको कानुनी क्षेत्रमा उनले धेरै काम गरे । ती कामहरू मध्ये महत्वपूर्ण कार्य न्यायविकासिनी एक हो” (खनाल, २०२४ ई. : पृ. ८१-८२) । यसरी नेपालका विद्वानहरूले न्यायविकासिनीको चर्चा गरेपनि विवादरत्नाकरलाई बिर्सका देखिन्छन् । तर चण्डेश्वरको शैक्षिक परम्परामा दीक्षित विद्वान मणिकले विवादरत्नाकरको उपेक्षा गर्नसक्ने कुनै सम्भावना देखिदैन । बरु उनले नारद संहिता र विवादरत्नाकरको कानून संहितालाई आधार मानेर न्यायविकासिनी तयार गरेको देखिन्छ । राजा जयस्थिति मल्लले यिनै कानून संहिताहरूका आधारमा मैथिल र कान्यकुब्ज ब्राम्हणहरूका साथै लामा धर्मगुरुहरूलाई राखेर सामाजिक स्थिति बाँधेका थिए । उनले नेपालमा सामाजिक आर्थिक सुधार गरी न्यायिक व्यवस्थालाई सुदृढ बनाएका थिए । जयस्थितिमल्ल राजा भएको लगभग अठ्ठाई सय वर्षपछि १६०६ ईस्वीमा गोरखाका राजा भएका रामशाहले त्यहाँ पनि सामाजिक आर्थिक सुधार गरी न्यायिक व्यवस्था सुदृढ गरेको इतिहास पाईन्छ । त्यसैले उनको समयमा ‘न्याय नपाउनु गोरखा जानु’ भन्ने उखान चलेको देखिन्छ । नेपालको न्यायिक व्यवस्थामा प्रथम राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले वि.स. १९१० (१८५३ ई.) मा मुलुकी ऐन लागु गरेर लिखित कानूनको अभ्यास शुरु गरेका हुन् । वि.स. १९१० (१८५३ ई.) को यस मुलुकी ऐनभन्दा पहिले नेपालमा लेखिएको कानून संहिता विवादरत्नाकर नै नेपालको पहिलो कानूनको पुस्तक र न्यायविकासिनी दोस्रो पुस्तक रहेको देखिन्छ । १३१४ ई.मा भक्तपुर दरबारमा लेखिएको कानून संहिता विवाद रत्नाकरले वैधानिक मान्यता नपाएर नेपालमा ओभेलमा पर्न गएपनि भारतमा अंग्रेजको शासनकालदेखि नै कानूनव्यवस्थाको आधारको रूपमा मान्यता पाएको देखिन्छ । अतः यस अध्ययनमा नेपालको यस पहिलो कानून संहिता विवादरत्नाकरको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, रचनाकार र नेपालको कानूनमा यसको स्थान खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मूल उद्देश्य नेपालको लिखित कानूनको इतिहासको पृष्ठभूमिमा विवादरत्नाकरको स्थान पत्ता लगाउनु हो । बुँदागतरूपमा यसका उद्देश्यहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- (क) नेपालभित्र लेखिएको कानूनको इतिहासमा विवादरत्नाकरको खोजी गर्नु ।
- (ख) विवादरत्नाकर र यसको रचयिताको परिचय पत्ता लगाउनु ।
- (ग) नेपालको कानूनमा यसको स्थान निर्धारण गर्नु ।

अध्ययन विधि

यो नेपालको पुर्वमध्यकालको चौधौं शताब्दीको इतिहाससित सम्बन्धित ऐतिहासिक लेख भएकोले यसका लागि पुस्तकालयीय अनुसन्धान विधिका द्वितीय स्रोतहरू प्रयोग गरिएका छन् । यस लेखमा तत्कालीन ऐतिहासिक स्रोतहरू गोपालराज वंशावली, अभिलेखहरूका साथै देशीविदेशी इतिहासकारहरूले प्रकाशित गरेका सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक कार्यका लिखित दस्तावेजहरूलाई प्रयोग गरिएको छ । एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगालबाट प्रकाशित विवादरत्नाकरको १८८७ ई. र १९३१ ई.को दुवै संस्करणको अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको विश्लेषण

यो एक ऐतिहासिक अनुसन्धान भएकोले यस अनुसन्धानात्मक कार्यमा तत्कालीन इतिहास सम्बन्धि ऐतिहासिक स्रोतहरूबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई एक अर्कासित तुलना गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउने प्रयास गरिएको छ । नेपालको चौधौं शताब्दीको राजनैतिक परिवेश र कानूनको विकासक्रमलाई समन्वयात्मक ढंगले तारतम्य मिलाएर कानूनको इतिहासमा विवादरत्नाकरको स्थान खोज्ने प्रयास गरिएको छ । सम्बन्धित तथ्य र तथ्याङ्कहरूलाई समय, ऐतिहासिक पात्र, घटना र त्यसको ऐतिहासिक प्रभावहरूको आधारमा वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । यसमा ऐतिहासिक अनुसन्धानका लागि प्रयोग गरिने वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिद्वारा निष्कर्ष निकालिएको छ।

नेपालमा कानूनको विकास र विवादरत्नाकर

भारतको प्रमाणिक इतिहास चन्द्रगुप्त मौर्य र चाणक्यको उदयसँगै मौर्यकालदेखि शुरु भए भैं नेपालको प्रमाणिक इतिहास राजा मानदेवको चाँगु अभिलेखबाट शुरु हुन्छ । अतः नेपालको कानूनको इतिहासको खोजी गर्दा मुख्यतः यसै बेलादेखि खोज्नुपर्ने हुन्छ । हुन त नेपालको प्राचीन इतिहास हिन्दु र बौद्ध धर्मग्रन्थहरूका साथै विभिन्न वंशावलीहरूमा आधारित भएकोले त्यसबेलाको कानून व्यवस्थाको अध्ययन गर्नका लागि यिनै ऐतिहासिक स्रोतहरूमा भरपर्नु पर्छ । हिन्दुहरूका प्राचीन धर्मग्रन्थहरूलाई पनि वैदिककाल, उत्तरवैदिककाल, सूत्रकाल, दर्शनकाल र पौराणिककाल गरी विभिन्न कालखण्डहरूमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । ऋग्वेदमा आधारित वैदिककालमा मानव सभ्यताको प्रारम्भिक चरणमा ग्रामीण सभ्यताको वर्णन पाइन्छ भने सामवेद, यजुर्वेद र अथर्ववेदमा आधारित उत्तरवैदिककालमा शहरी सभ्यतातर्फ मानव समाज उन्मुख भएको देखिन्छ । वेदलाई श्रुति भनिएको छ भने धर्मशास्त्रहरूलाई स्मृति भनिएको छ । ज्ञानलाई सूत्रात्मक रूपमा संक्षेपिकरण गरिएको सूत्रकालमा पनि सूत्रहरूलाई श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र र धर्मसूत्र गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । कर्तव्य र अधिकारको स्पष्ट व्याख्या गरी व्यवहारलाई अनुशासित गर्ने कानून व्यवस्थाको विकास धर्मसूत्रहरूबाट भएको पाइन्छ । यी धर्मसूत्रहरूमा गौतम ऋषिको न्यायसूत्रको रूपमा प्रसिद्ध गौतम धर्मसूत्र सबभन्दा पुरानो मानिन्छ । “समयको आधारमा गौतमको धर्मसूत्र सबभन्दा प्राचीन छ र बौद्धायनको सूत्रमा यसको एउटा पुरै अध्याय उल्लेख गरिएको पाइन्छ फेरी वशिष्ठले पनि त्यहि अध्याय बौद्धायनबाट उद्धृत गरेका छन् । हामीले यो पनि हेरेका छौं कि आपस्तम्ब बौद्धायन पछिका हुन्” (रमेशचन्द्र दत्त, १९६६ ई. : पृ. ६) । मानव धर्मसूत्रमा आधारित वैवस्वत मनुको रचना मनुस्मृतिको नेपाल भारतमा जतिसुकै आलोचना गरिएको भएपनि बामपन्थीहरूद्वारा जतिपटक जलाइएपनि आज विश्वभरी हिन्दु कानून संहिताको प्रमुख आधारको रूपमा यस ग्रन्थलाई लिइन्छ । यस सम्बन्धमा रमाशंकर त्रिपाठी लेख्छन् । “हाल अप्राप्य त्यस मानव धर्मसूत्रको पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ जसको आधारमा पद्यात्मक मानव धर्मशास्त्र(मनुस्मृति) को निर्माण गरिएको थियो । यो मानव धर्मशास्त्र व्यवहार(कानून) र वैज्ञानिक आचरणका लागि आज पनि प्रमाणिक रहेको छ” (त्रिपाठी, १९६८ ई. : पृ. ४८) । “स्मृति ग्रन्थहरूमा सर्वोच्च स्थान मनुस्मृतिलाई दिइन्छ । यसको प्रणेता सृष्टिको आदिमा विराट पुरुषबाट उत्पन्न भएका मानव जातिका आदिपुरुष मनुलाई मानिन्छ ।

नेपालमा लेखिएको पहिलो कानून संहिता विवादरत्नाकर १३१४ ई. को परिचयात्मक अध्ययन

तर यसको आन्तरिक साक्षीबाट पनि यो सिद्ध हुन्छ कि यो दोस्रो शताब्दी ई.पू.को रचना हो, किनभने यसमा शृंगकालको आदर्श र विचारहरूलाई निकै उग्र रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ। मनुस्मृतिको १२ अध्यायहरूको २६९४ श्लोकहरूमा भारतीय समाजसित सम्बन्धित सबै विषयहरू- वर्ण, धर्म, संस्कार, आश्रम, गृहस्थको नियम, राजधर्म, न्याय, शासन सम्बन्धि राजाका कर्तव्यहरू, विभिन्न प्रकारका व्यवहारहरू तथा कानुनी विषयहरू, कम्बोज, यवन, शक, पहलव, आदि विदेशी तथा वर्णसंकर जातिहरूका नियमहरू तथा कर्मको सिद्धान्तलाई विवेचना गरिएको छ” (हरिदत्त वेदालंकार, १९७२ ई. : पृ. ३०२)। “मनुस्मृतिको सर्वप्रथम मुद्रण १८१३ ई.मा कलकत्तामा भएको थियो। त्यसपछि यसका यति संस्करणहरू प्रकाशित भए कि उनको नाम उल्लेख गर्न यहाँ सम्भव छैन। यसको अंग्रेजी अनुवाद पनि धेरै पटक भइसकेको छ। डा.बुहलरको अनुवादलाई सर्वश्रेष्ठ मानिन्छ। मनुस्मृतिको प्रणयन कसले गरे यो भन्न कठिन छ। यो सत्य छ कि मानवका आदि पूर्वज मनुले उसका प्रणयन गरेका होइनन्। यसका प्रणेताले आफ्नो नाम किन लुकाए यो भन्न अप्ठ्यारो छ। हुनसक्छ कि यस महान ग्रन्थलाई प्राचीनता र प्रमाणिकता दिनका लागि नै यसलाई मनुकृत गरिएको हो” (काणे, १९८० ई. : पृ. ४२-४३)। “मनुस्मृतिमाथि थुप्रै टीकाग्रन्थहरू विद्यमान रहेको छ। मेधातिथिको टीका नवौं शताब्दीभन्दा पछिको होइन, गोविन्दराजको बारहौं शताब्दीको हो र लोकप्रिय कुल्लुक भट्ट त्यसपछिको पन्ध्रौं शताब्दीसित सम्बन्धित छ। यस स्मृतिको प्रभाव बर्मा, स्याम (थाइलैण्ड) र जावामा यसलाई प्रमाणिक मानिन्छ। यो कुरा यस ग्रन्थको आधारमा अन्य ग्रन्थहरूको निर्माण गरिएबाट सिद्ध हुन्छ” (ए.बी.कीथ अनुवादक मङ्गलदेव शास्त्री, १९७८ ई. : पृ. ५६०)। उनले मनुस्मृतिका साथै अन्य स्मृतिहरूको पनि उल्लेख गरेका छन्। “अन्य स्मृतिहरू अनिश्चित संख्यामा उपलब्ध छन्। एउटा सूचिमा १५२ वटाको उल्लेख गरिएको छ” (ऐजन्, पृ. ५६३)। काणोले केही प्रमुख स्मृतिहरूको नाम यसप्रकार उल्लेख गरेका छन्। “१८ मुख्य स्मृतिकारहरू यी हुन्- मनु, बृहस्पति, दक्ष, गौतम, यम, अंगिरा, योगेश्वर, प्रचेता, शातातप, पराशर, संवर्त, उशना, शंख, लिखित, अत्रि, विष्णु, आपस्तम्ब र हारीत” (काणे, १९८० ई. : पृ. ४०)। यी स्मृतिहरूमध्ये मनुस्मृतिपछि याज्ञवल्क्यस्मृति निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ। “याज्ञवल्क्य स्मृतिमाथि अनेकौं टीकाग्रन्थहरू छन्। जसमा विश्वरूप, विज्ञानेश्वर, अपरार्क एवं शूलपाणि धेरै प्रसिद्ध रहेको छ। आधुनिक भारतमा विज्ञानेश्वर लिखित मिताक्षरामाथि आधारित व्यवहार(कानून) को निकै प्रचलन छ। त्यसकारण याज्ञवल्क्यलाई अधिक गौरव प्राप्त छ” (ऐजन्, पृ. ५४)।

यसप्रकार संस्कृत साहित्यका सूत्र र स्मृतिग्रन्थहरूमा न्यायकानूनको प्राचीन रूप पाउन सकिन्छ। लिच्छविकालीन राजाहरूद्वारा जारी गरिएका आज्ञा, आदेश, परमादेश, सनदहरूको अभिलेखहरूमा उल्लेखित शास्त्रानुशी र धर्मशास्त्र बचन जस्ता शब्दहरूले यिनै धर्मशास्त्रहरूमा उल्लेखित कानुनी प्रावधानहरू तर्फ संकेत गरेको पाइन्छ। अर्थात् लिच्छविकालको शासनव्यवस्था र नियमकानूनहरू यिनै धर्मशास्त्रहरूमाथि आधारित थिए। मध्यकालसम्म आइपुग्दा यी स्मृतिहरूमाथि आधारित निबन्धहरू लेखिन थालियो। “बारहौं शताब्दीदेखि राजाहरूका आदेशमा तयार गरिएका यस्ता धर्मनिबन्धहरू पाइन्छन्। प्राचीनतम निबन्धहरूमध्ये एक स्मृतिकल्पतरु हो, जसको रचना कन्नौजको राजा गोविन्दचन्द्र (११०५-४३ ई.) को परराष्ट्र मन्त्री लक्ष्मीधरले गरेका थिए। यसमा धर्म विधि, व्यवहार विधि, दण्डविधि र प्रक्रियाहरू सम्मिलित छन्। बंगालका राजा लक्ष्मणसेनका लागि हलायुधद्वारा लेखिएको ब्राह्मणसर्वस्वमा ब्राह्मणको समस्त कर्तव्यहरूको निरूपण गरिएको छ। यसलाई केही अंशमा विधिग्रन्थ (Lowbook) भन्न सकिन्छ। हरिसिंहदेव (लगभग १३२५ ई.) को मन्त्री चण्डेश्वरको स्मृतिरत्नाकर र मिथिलाको हरिनारायण (लगभग १५१० ई.) का लागि लेखिएको वाचस्पतिको चिन्तामणि आदि अनेकौं स्मृति निबन्धग्रन्थहरू रहेका छन्” (कीथ, १९७८ ई. : पृ. ५६४-५६५)। पि.भी. काणोले चण्डेश्वरलाई मिथिलाका धर्मशास्त्रीय निबन्धकारहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ मानेका छन्।

उनी लेख्छन्, “मिथिलाका धर्मशास्त्रीय निबन्धकारहरूमा चण्डेश्वर सर्वश्रेष्ठ छन् । उनको स्मृतिरत्नाकर वा मात्र रत्नाकर एक विस्तृत निबन्ध ग्रन्थ हो । यसमा कृत्य, दान, व्यवहार, शुद्धि, पूजा, विवाद एवं गृहस्थ नाउँका सातवटा अध्यायहरू रहेका छन् । तिरहुतमा हिन्दु व्यवहारहरू (कानूनहरू) का लागि विवादरत्नाकर एवं वाचस्पतिको विवादचिन्तामणिलाई प्रमाणिक ग्रन्थ मानिन्छ । कृत्यरत्नाकरमा २२ तरंग, गृहस्थरत्नाकरमा ६८ तरंग, दानरत्नाकरमा २९ तरंग विवादरत्नाकरमा १०० तरंग शुद्धिरत्नाकरमा ३४ तरंगहरू रहेका छन् । चण्डेश्वर राजमन्त्री थिए । उनले नेपाल विजय गरेर आफुलाई सुनमा तौलेर पशुपतिमा दान दिएका थिए । यिनको समय चौधौं शताब्दीको पहिलो चरण हो चण्डेश्वरले मैथिल एवं बंगाली लेखकहरूमाथि निकै प्रभाव पारेका छन् । मिसरु मिश्र, वर्धमान, वाचस्पति मिश्र एवं रघुनन्दनले यिनलाई धेरै पल्ट उल्लेख गरेका छन् । वीरमित्रोदयले रत्नाकरलाई पौरस्त्य निबन्ध (पुर्वीय निबन्ध) भनेका छन्” (काणे, १९८० ई. : पृ. ८४-८५) ।

यसप्रकार मध्यकालमा नेपाल, मिथिला र बंगालको कानून साहित्यमा चण्डेश्वरको यो रत्नाकर निबन्ध ग्रन्थको निकै ठूलो प्रभाव रहेको कुरा ए.वी. कीथ, पि.भी. काणे लगायतका देशीविदेशी विद्वानहरूले लेखेका छन् । तर नेपाली इतिहासकारहरूले विवादरत्नाकरभन्दा ६५ पछि लेखिएको न्यायविकासिनीलाई नेपालको पहिलो कानून संहिता मानेका छन् । विष्णुप्रसाद खनालले त यस न्यायविकासिनीलाई विश्वकै पहिलो लिखित कानूनको संज्ञा दिएका छन् जबकी त्यो नेपालको पनि पहिलो कानून नरहेको देखिन्छ । “नेपाल संवत् ५०० विक्रम संवत् १४३६ र ई.स. १३८० मा जारी भएको उक्त कानून विश्वमा पहिलो लिखित कानून मानिएको फ्रान्सको नेपोलियन सिविलकोडभन्दा भण्डै ५०० वर्ष पुरानो मानिएको छ । यस अर्थमा पनि विश्वको पहिलो स-विस्तार कानूनका रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ” (खनाल, २०२४ ई. : पृ. । त्यसैगरी पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठले पनि यसलाई नेपालका साथै विश्वको सर्वप्राचीन संहिता मानेका देखिन्छन् । “नेपालको कानुनी इतिहासको दृष्टिले यो नेपालको पहिलो संहिताबद्ध लिखित कानून हो, पहिलो मुलुकी ऐन हो, पुर्ण कानून हो । विश्व इतिहासको दृष्टिले मेसोपोटामिया सभ्यताकालीन शिलाफलकमा उत्कीर्ण उर-नम्मू संहिता (Code of Ur-Nammu, ई.पू. २१००-२०५०) लाई विश्वकै सबभन्दा पुरानो संहिता मानिएको छ । विचारणीय कुरा के छ भने हाम्रो न्यायविकासिनी भुजिमोल लिपिमा ताडपत्रमा लेखिएको हस्तलिखित ग्रन्थ हो । यस दृष्टिले यसलाई यस विषयको विश्वकै सर्वप्राचीन संहिता हो भन्ने मान्न सकिन्छ” (श्रेष्ठ, २०२५) । तर उनीहरूले मणिकभन्दा पहिले तेरहौं शताब्दीको अन्तमा नेपालको सिमरौनगढको मन्त्री परिवारमा जन्मेर भक्तपुरको युथुनिमममा बसेर महान स्मृतिकार चण्डेश्वर ठाकुरले लेखेका विवादरत्नाकरलाई विसँका छन् । जबकी मिथिलाका चर्चित विद्वान वर्षकृत्यका रचयिता रुद्रधर भा, शमशुद्दीन इलियाँसले तीन टुक्रा पारेका नेपालको पशुपतिनाथको मूर्तिलाई जयसिंह रामवर्धनले पुनःप्राणप्रतिष्ठा गराउँदा पुरोहितको भूमिका निर्वाह गर्ने राजपति शर्मा, न्यायविकासिनीका सम्पादक मणिक आदी विद्वानहरू चण्डेश्वरकै विद्वत परम्परामा दीक्षित भएको कुरा मिथिलाका इतिहासमा पाइन्छ (कर्ण, अप्रकाशित पुस्तक : पृ. १८१) । यसरी चण्डेश्वरको विद्वत परम्परामा दीक्षित मणिकले १०० तरंगको विवाद रत्नाकरलाई १९ प्रकरणमा सीमित गरी जयस्थितिमल्लको समयमा न्यायविकासिनीको सम्पादन गरेको देखिन्छ ।

स्मृतिकार चण्डेश्वर ठाकुर र उनको स्मृति निबन्ध विवादरत्नाकर

“चण्डेश्वर कर्णाटवंशी राजा हरिसिंहदेवका प्रमुख सेनानायक, मन्त्री तथा धर्माधिकारी र विद्वान पनि थिए । यिनले रचना गरेका व्यवहार रत्नाकर, कृत्यरत्नाकर, विवादरत्नाकर, दानरत्नाकर, शुद्धिरत्नाकर, गृहस्थरत्नाकर र पूजारत्नाकर गरी सात रत्नाकरहरू र कृत्यचिन्तामणि, दासमोक्षविधि, स्वामीपालविवाद तरङ्ग आदि अनेक ग्रन्थहरू पाइएका छन्” (खनाल, वि.स. २०५६ : ७५) । महासन्धिविग्रहिक देवादित्य ठाकुरको तेस्रो पुस्ताका व्यक्ति स्मृतिकार चण्डेश्वर ठाकुर उक्त पदलाई सुशोभित गर्ने महान कूटनीतिज्ञ, कुशल

नेपालमा लेखिएको पहिलो कानून संहिता विवादरत्नाकर १३१४ ई. को परिचयात्मक अध्ययन

राजनेता र नेपाल विजय गर्ने महान विजेता थिए । कुलक्रमानुगत रूपमा उक्त स्थान प्राप्त गर्ने चण्डेश्वर ठक्कुर वीरेश्वरका छोरा, देवादित्यका नाति र कर्मादित्यका पनाति थिए । यस चण्डेश्वरको सम्बन्धमा नेपाली र मैथिली दुवै ऐतिहासिक स्रोतहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । भारतीय विद्वान पण्डित कमलकृष्ण स्मृतितीर्थ लेख्दछन् ।

"Candesvara Thakkura was a Maithili Brahmana and flourished during the period of Karnata dynasty of Mithila He succeeded his father and was Sandhi Bigrahik, a joint post of minister of peace and war, He conducted successfully an expedition to Nepal and established there the supremacy of Harasingh Deva reffered to later on in this preface. He was the first Brahmana from an outside territory who touched and worshiped the celebrated Deity "Pashupatinatha of Nepal". (Kamal Krshna Smrititirtha, 1925 : p. V)

त्यसैगरी नेपाली इतिहासकार ज्ञानमणि नेपाल लेख्दछन्, “यतिबेला तेहीँत राज्यको सिम्रौनगढको सिंहासनमा हरसिंहदेव विराजमान थिए । उनको मन्त्रीपरिषदमा वरिष्ठ मन्त्रीहरूमा मुख्य सन्धिविग्रहिक मन्त्री चण्डेश्वर ठक्कुर थिए । यिनको यो पद पुस्तैनी थियो । उनका बाबु वीरेश्वर र बाजे देवादित्य पनि यस दरवारमा यहि पदमा थिए । चण्डेश्वर ठुला विद्वान थिए । यिनले धर्मशास्त्रका सात रत्नाकर समेत अरु पनि अनेक ग्रन्थ लेखेका थिए । यिनी शास्त्रमा मात्र होइन शस्त्रमा पनि उत्तिकै अरु पारंगत थिए । नेपालमा चढाइ गर्दा हरसिंहदेवको तेहीँते सैनिकको नेतृत्व यिनै महामन्त्री चण्डेश्वर ठक्कुरले गरेका थिए” (नेपाल, वि.स. २०५४ : पृ. १५४) । “विवादरत्नाकरमा चण्डेश्वरले आफुलाई नेपालका सारा राजाहरूलाई जितेका, बुद्धिमान, प्रसन्न चित्त भएका, धर्ममा सँधै मन दिने मन्त्री श्री चण्डेश्वरले गंगा जस्तो पवित्र वाग्मती नदीको तीरमा शाके सम्वत १२३६ (१३१४ ई.) मा तुलादान गरे भनी लेखेका छन् । यसैगरी गोपालराज वंशावलीमा राजग्राम कब्जा गरेको प्रसंगमा चण्डेश्वरको उल्लेख आएको छ । यसको अतिरिक्त हरसिंहदेवको सेनाको दलमुखी भएर चण्डेश्वरले नेपालमा लगभग एक वर्षसम्म शासन चलाएका थिए । लगभग त्यसैताका यिनले पशुपतिलाई पूजा गरी दानधर्म गरेका थिए भन्ने देखिन्छ” (खनाल, वि.स. २०५६ : ७५) । “विद्वान मन्त्री चण्डेश्वरले वि.स. १३७१(१३९४ ई.) को मंसिर महिनाको पुण्य तिथिमा वाग्मतीको किनारमा आफु जत्रै सुन जोखेर तुलादान दिए र पोखरी खनाएर धर्मकर्ममा खर्च गरेर हिन्दु आदर्शलाई चरितार्थ गरे” (नेपाल, २०५४ : १५७) । यस कुराको पुष्टि उनको प्रसिद्ध ग्रन्थ विवादरत्नाकरबाट हुन्छ ।

१०९७ ई.मा नान्यदेवले स्थापित गरेको तिरहुतको कर्णाटराज्यको प्रशासनिक सुदृढिकरणका लागि उनका छोरा गंगदेवले राज्यलाई विभिन्न ग्राम र प्रगान्नाहरूको प्रशासनिक इकाईहरूमा विभाजन गरेका थिए । राजा नरसिंहदेवको समयदेखि कन्नौजका राजा गोविन्दचन्द्र गाहडवालको सन्धिविग्रहिक मन्त्री लक्ष्मीधर भट्टले तयार गरेका सत्रह भागहरूमा विभाजित कल्पतरु नाउँको हिन्दु धर्मशास्त्रहरूमाथि आधारित निबन्ध ग्रन्थले तिरहुतमा कानुनी मान्यता पाएको थियो । पछि राजा शक्तिसिंहदेवको समयमा पिता वीरेश्वर ठाकुरको जीवनकालमा नै चण्डेश्वर ठाकुरको अगुवाइमा राजाको शक्तिमाथि अंकुश लगाउन सात सदस्यीय परिषदको गठन गरिएको थियो । “चण्डेश्वर आफ्नो समयको प्रकाण्ड विद्वान र राजनीतिज्ञ थिए । उनले राजाको अधिकार र शक्तिमाथि अंकुश लगाउनका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे । मिथिलाको इतिहासमा उक्त घटना आफ्नो किसिमको पहिलो घटना थियो” (ठाकुर, १९९२ ई., पेज १७४-७५) । “राजाको निरंकुशताको विरोधमा सर्वप्रथम चण्डेश्वर ठक्कुरले आवाज उठाएका थिए । उनी आफ्नो समयको एउटा प्रसिद्ध विद्वान र राजनीतिज्ञ थिए” (चौधरी, २०१० ई., पेज ७८) । यसप्रकार राजा शक्तिसिंहदेवको समयमा १५/१६ वर्षको

कलिलो उमेरमा नै राजाको शक्तिमाथि अंकुश लगाउन रक्तपातरहित राजप्रसादीय क्रान्ति ल्याउन सफल, महान राजनीतिज्ञ, कानुनविद चण्डेश्वर ठक्कुर राजा हरिसिंहदेवको समयमा आफ्नो शासनको उत्कर्षमा पुगेका थिए । १३११ ईस्वीमा नेपाल उपत्यका विजय गरेका चण्डेश्वरले १३११ ई. देखि १३१४ ईस्वीसम्म नेपालमा बसेर भक्तपुर राजदरवारको पवित्र भूमिमा नेपालको कानुनी इतिहासको पहिलो पुस्तक विवादरत्नाकर तयार पारेका थिए । उक्त पुस्तकमा देवानी र फौजदारी कानुनको व्यवस्थाका साथै देवानी संहिता अन्तर्गत सम्पत्ति उत्तराधिकार र अन्य देवानी कानुन सम्बन्धि व्यवस्थाहरु समावेश गरिएका छन् । फौजदारी कानुन अन्तर्गत हत्या, बलात्कार, चोरी, ठगी, अपहरण अप्राकृतिक यौनसम्बन्ध सम्बन्धि कानुनी प्रावधानहरु राखिएका छन् । त्यसैगरी निर्णय प्रक्रिया अन्तर्गत कानुनी कारवाहीका साथै दण्डविधान सम्बन्धि व्यवस्था राखिएको छ । यस ग्रन्थको सम्बन्धमा चण्डेश्वर ठाकुर स्वयंले ग्रन्थको प्रारम्भ र अन्तमा यसप्रकार लेखेका छन् ।

“शतमेकं तरंगाणां विदुषां चितरञ्जनम् । विधियते विधिज्ञेन श्रीचण्डेश्वरमन्त्रीणा ॥”

(विद्यालंकार, १८८७ ई., पेज ४) । यस ग्रन्थको उपसंहारको समापनमा यसप्रकार लेखेका छन् ।

“रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मिते (१२३६) शाकवर्षे । सहसि धवल पक्षे वाग्मती सिन्धुतीरे ॥

अदित तुलित मुच्चैरात्मना स्वर्णराशिं । निधिरखिल गुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥

इतिसप्रक्रियमहासन्धिविग्रहिकठक्कुर मन्त्रिवर-श्रीवीरेश्वरात्मज

सप्रक्रियमहासन्धिविग्रहिक ठक्कुर चण्डेश्वर-

विरचितो विवादरत्नाकरः सम्पूर्णः”

(ऐजन पेज ६७१)

त्यसैगरी उक्त पुस्तकको अन्तमा ‘शक सम्वत् १२३६ को पुस शुक्लपक्ष (१३१४ ईस्वीको दिसम्बर वा १३१५ ईस्वीको जनवरी)मा आफ्नो तौल जतिको स्वर्णराशि तुलापुरुष अखिल विश्वमा उत्तरको सोमनाथ(पशुपतिनाथ)मा वाग्मतीको किनारमा दान गरे’ लेखी ग्रन्थ समाप्त गरेका छन् । त्यति मात्र होइन की उनले मिथिलामा समृद्ध विद्वत परम्परा चलाएका थिए । नेपालका श्रीपति शर्मा, राजपति शर्मा, मणिक मिथिलाका रुद्रधर भ्वा, मिसरु मिश्र, वाचस्पति मिश्र, महाकवि विद्यापतिका साथै बंगालका रघुनन्दन भट्टाचार्य जस्ता विद्वानहरु यसै परम्परामा दीक्षित भएका देखिन्छन् । १३२७ ई.मा सिमरौनगढको पतन भएपछि यहाँका विद्वानहरु नेपाल, बंगालतर्फ पलायन गरेको भएपनि पछि ओइनवारवंशको संरक्षणमा फेरी यस परम्पराले स्थान पाएको थियो ।

कानुन संहिता विवादरत्नाकर

माथिको छलफलबाट प्रष्ट भइसकेको छ कि नेपालमा प्राचीनकालदेखि मध्यकालसम्म हिन्दु धर्मशास्त्र र स्मृतिग्रन्थहरुको आधारमा न्याय सम्पादन गरिन्थ्यो । यी धर्मसूत्र र स्मृतिग्रन्थहरुले कानुनी साहित्यको स्थान प्राप्त गरेको परिवेशमा दशौं वारहौं शताब्दीदेखि स्मृतिनिबन्धहरु लेखिन थालियो । यी स्मृति निबन्धहरुमध्ये सम्पत्ति उत्तराधिकार सम्बन्धि विज्ञानेश्वरको याज्ञवल्क्य स्मृतिमाथिको टीकाग्रन्थ मिताक्षरा र जिमुतवाहनको दायभागले हालसम्म पनि हिन्दु सम्पत्ति उत्तराधिकार कानुनको मार्गदर्शकको स्थान प्राप्त गर्न सफल देखिन्छन् । कन्नौजका लक्ष्मीधरको १७ भागमा लेखिएको स्मृति निबन्ध ग्रन्थ कल्पतरुले मिथिलामा पनि वैधानिक मान्यता प्राप्त गरेको कुरा मिथिलाको इतिहासमा पाइन्छ । पछि राजा हरिसिंहदेवको समयमा उनका महासन्धिविग्रहिक मन्त्री चण्डेश्वर ठक्कुरले सात भागमा सप्तरत्नाकर स्मृति निबन्ध तयार गरेका थिए । नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पाइएको न्यायविकासिनी ग्रन्थ चण्डेश्वरको रत्नाकरपछि लेखिएको कुरा यसको पुष्कावाक्यबाट प्रष्ट हुन्छ । “स्वस्ति श्री नेपालिक संवत्सरे ५०० फाल्गुण शुक्ल तृतीयायां गुरुवासरे श्रीश्री जयस्थिति राज मल्लदेवस्य विजयराज्ये भक्तपुरे अमात्य जयतवर्मणः पुष्टकमिदमलेखि श्री कीर्तिपुण्य

नेपालमा लेखिएको पहिलो कानून संहिता विवादरत्नाकर १३१४ ई. को परिचयात्मक अध्ययन

महाविहारारिधवासिना शाक्यभिक्षु बज्राचार्य लुन्तभद्रेनेति ॥ शुभमस्तु सर्वजगताम” (श्रेष्ठ, २०२५) । ने.स. ५०० (१३८० ई.) मा राजा जयस्थितिमल्लको समयमा भक्तपुरका अमात्य जयत वर्माका लागि श्रीकीर्तिपुण्य महाविहारका लुन्तभद्र बज्राचार्यद्वारा न्यायविकासिनी सार्ने काम भएको थियो । यी दुवै ग्रन्थहरूमध्ये विवादरत्नाकरले नेपाल, मिथिला र बंगालमा निकै प्रसिद्धि पाएका थिए । नेपालको भक्तपुर राजदरबारमा बसेर लेखिएको यस ग्रन्थमा प्रमुख रूपमा देवानी र फौजदारी कानूनका साथै सम्पत्ति उत्तराधिकार कानून र कानुनी विधि प्रक्रियाहरूलाई समेटिएको पाइन्छ । जसलाई भारतमा ब्रिटिश शासनकालमा पनि अंग्रेजहरूले समेत प्रशंसा गरेका थिए । चण्डेश्वरको यस विवादरत्नाकरको १९३१ ई.को संस्करणको प्रस्तावनामा सम्पादक कमलकृष्ण स्मृतितीर्थले यस कानुनी ग्रन्थलाई तत्कालिन ब्रिटिश सरकारले उत्तराधिकार सम्बन्धि असल कानूनको रूपमा टेरीटोरियल एक्टमा स्थान दिएको कुरा लेखेका छन् । “There are hundred chapters in all in the present work, the civil portion of which deals with inheritance which is now good law, and with other civil matters concerning which the prescriptions have now been superseded by the territorial Acts of British India. उनको यो विवादरत्नाकर सम्पत्ति उत्तराधिकार सम्बन्धि कानून ‘मिथिला स्कूल अफ लॉ’ को रूपमा चिनिन्छ । चण्डेश्वरको यस कानूनको किताबमा राखिएको कानुनी प्रावधानहरूलाई मुख्य गरी देवानी कानून, फौजदारी कानून र न्यायिक निर्णय प्रक्रिया शीर्षकमा समेट्न सकिन्छ ।

विवादरत्नाकरमा समावेश गरिएका देवानी कानून सम्बन्धि प्रावधानहरू

यस कानून संहिताको प्रारम्भमा नै देवानी कानून सम्बन्धि प्रावधानहरू राखिएका छन् । जस अन्तर्गत खासगरी दायभाग र अन्य देवानी न्याय सम्बन्धि व्यवस्थाहरू समेटिएका छन् । चण्डेश्वरको उत्तराधिकार कानूनलाई पनि दायभाग र जिवित पितृका विभाग गरी दुई समूहमा समूहिकरण गर्न सकिन्छ । देवानी व्यवस्था अन्तर्गत ऋणको ब्याज, मिश्र ब्याज, चल अचल सम्पत्तिको धितो जमानी, सम्पत्तिमाथिको वास्तविक अधिकार, चुक्ता गर्न नपर्ने ऋण, जमानी, अधिकारविनाको बिक्रि, शेयरधनीहरूमा लाभांश वितरण सम्बन्धि, सेवासम्भौता अनुसारको कार्यसम्पादन नभएमा, सेवाको निरन्तरता सम्बन्धि, बेठवेगारी, वेश्यावृत्तिको निर्धारण सम्बन्धि नियम, चौपाया र उसको स्वामीत्व सम्बन्धि, खरिदबिक्रि, सीमाविवाद, खेतीहर जग्गाको साँधसीमाना, लिजमा खेती र बालिसंरक्षण आदि व्यवस्थाहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेको छ । विवादरत्नाकरमा निम्नानुसार देवानी कानून सम्बन्धि व्यवस्थाहरू समावेश गरिएका छन् ।

तरंग(अध्याय)	प्रावधान	तरंग(अध्याय)	प्रावधान
१	ऋणदिने(लगानी गर्ने) सम्बन्धि व्यवस्था	२	ब्याज वा निर्व्याजी सम्बन्धि
३	चक्रवृद्धि ब्याज सम्बन्धि व्यवस्था	४	ब्याज निषेध सम्बन्धि व्यवस्था
५	बन्धक र बन्धक लिलाम सम्बन्धि व्यवस्था	६	धितो (ग्यारेन्टी) सम्बन्धि व्यवस्था
७	ऋण दिने प्रक्रिया	८	ऋण असुली सम्बन्धि व्यवस्था
९	निक्षेप सम्बन्धि व्यवस्था	१०	अधिकार बिक्रि सम्बन्धि
११	स्व आर्जन सम्बन्धि	१२	दाता र दान सम्बन्धि
१३	स्याहारसुसारका लागि उपस्थित हुने र शुश्रूषा गर्ने सम्बन्धि	१४	दास मोक्ष विधि
१५	दास अधिकार विधि	१६	वेतन(तलब) निर्धारण प्रकृया
१७	दासी सम्बन्धि	१८	स्वामीपाल विवाद सम्बन्धि
१९	संवेदनशील विषय सम्बन्धि	२०	क्रयबिक्रय सम्बन्धि

फौजदारी कानून सम्बन्धि व्यवस्था

उनको फौजदारी कानून अन्तर्गत हत्या, बलात्कार, चोरी, गलत मनसायले छामछुम गर्ने, ठगी, अपहरण, अप्राकृतिक यौनकार्य आदि अपराधहरू सम्बन्धि न्यायको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यस संहितामा तरंग ३० देखि तरंग ४३ सम्म फौजदारी कानून सम्बन्धि प्रावधानहरू समावेश गरिएका छन्।

तरंग(अध्याय)	प्रावधान	तरंग(अध्याय)	प्रावधान
३०.	चोरी सम्बन्धि	३१.	डकैती सम्बन्धि
३२.	प्रकाशतस्कर(शुद्ध चोरी) सम्बन्धि	३३.	अप्रकाशतस्कर(ठगी) सम्बन्धि
३४.	चोरीको अनुसन्धान सम्बन्धि	३५.	चोरी गर्न निर्देशन दिने(उक्साउने/प्रेरित गर्ने)
३६.	वर्णविशेष अनुसार चोरीको दण्ड सम्बन्धि	३७.	चोरीको लाभपक्षहरू सम्बन्धि
३८.	हत्या, बलात्कार जस्ता जघन्य अपराध गर्ने दुस्साहस सम्बन्धि	३९.	घातक प्रहार अनुसन्धान सम्बन्धि
४०.	धनसंग्रह सम्बन्धि	४१.	बलात्कार स्त्रीहरण दण्ड सम्बन्धि
४२.	कन्यादुषण(केटीलाई) दुषित गर्ने अपराध	४३.	बलात्कारको उद्देश्यले गरिने बन्धक सम्बन्धि

कार्यविधि कानून सम्बन्धि व्यवस्था

यस संहितामा मात्र दश वटा तरंगहरूमा मुद्दाको छिनोफानो गरी टुंगो लगाउने अदालती प्रक्रिया सम्बन्धि कार्यविधि कानूनको व्यवस्था गरिएको छ। जसमा खासगरी वाकपुरुष, दण्डपुरुष, दण्ड निर्धारण दण्ड संशोधन, दण्ड छुट सम्बन्धि व्यवस्थाहरू समेटिएका छन्।

तरंग(अध्याय)	प्रावधान	तरंग(अध्याय)	प्रावधान
२६.	बालीनाश गर्नेको दण्ड सम्बन्धि	२७.	दण्डसजाय सम्बन्धि
२८.	वाकपुरुष (पञ्च) सम्बन्धि	२९.	दण्डपुरुष सम्बन्धि
९४.	दण्ड निर्धारण सम्बन्धि	९५.	दण्ड संशोधन सम्बन्धि
९६.	ब्राम्हणको दण्ड परिहार(छुट) सम्बन्धि	९७.	नगर परिहार सम्बन्धि
९८.	दण्डसंज्ञा सम्बन्धि	९९.	मानसंज्ञा सम्बन्धि

निष्कर्ष

नेपालको कानूनको इतिहासको अध्ययन गर्दा सर्वप्रथम वि.स. १९१० (१८५३ ई.) मा जङ्गबहादुर राणाले मुलुकी ऐन लागु गरेर कानुनी अभ्यासको शुरुवात गरेको भएपनि नेपालमा प्राचीनकालदेखि नै हिन्दु धर्मशास्त्र स्मृति निबन्ध ग्रन्थहरूमाथि आधारित कानुनी अभ्यास रहेको कुराको पुष्टि लिच्छविकालका अभिलेखहरूबाट हुन्छ। यी लिच्छवि राजाहरूले आज्ञा, आदेश, परमादेश, सनदहरू जारी गर्दा ती धर्मशास्त्रहरूको आधार लिने गरेका थिए। पूर्वमध्यकालमा पश्चिमको खसराज्य र दक्षिणको कर्णाटराज्य उन्नतिको शिखरमा पुगेका थिए। यसैबेला तेरहौं शताब्दीको उत्तरार्धमा नेपालको सिमरौनगढ राजदरवारको मन्त्री परिवारमा जन्मेहुर्केका स्मृतिकार चण्डेश्वर ठक्कुरले १३१४ ई. को अन्तमा लेखेका विवादरत्नाकर हिन्दु कानून संहिताको रूपमा सम्पूर्ण भारतीय उपमहाद्विपमा प्रसिद्ध रहेको कुरा यसको १९३१ ई. को संस्करणको भूमिकामा कमलकृष्ण स्मृतितीर्थले गरेको यसको वर्णनबाट प्रष्ट हुन्छ। यसको सम्पत्ति उत्तराधिकार सम्बन्धि कानुनी प्रावधानहरूलाई ब्रिटिश साम्राज्यमा पनि असल कानूनको रूपमा टेरिटोरियल एक्टमा अंग्रेजहरूले स्थान दिएको कुरा स्मृतितीर्थले सो पुस्तकको भूमिकामा लेखेका छन्। तर दुःखका साथ भन्नुपर्छ कि नेपालको

नेपालमा लेखिएको पहिलो कानून संहिता विवादरत्नाकर १३१४ ई. को परिचयात्मक अध्ययन

कानून साहित्यमा यसको ६५ वर्षपछि लेखिएको न्यायविकासिनीको चर्चा गरिएपनि विवादरत्नाकरको चर्चा सुनिदैन । मध्यकालमा सामाजिक आर्थिक सुधार गर्दा राजा जयस्थितिमल्लले न्यायविकासिनी लेखाउन लगाएका थिए । उनको उक्त ग्रन्थ तयार पार्ने विद्वान मणिक चण्डेश्वरकै विद्वत परम्परामा दीक्षित व्यक्ति देखिन्छन् । पछि रामशाहले सुधार गर्दा पनि यिनै ग्रन्थहरूको आधार लिइएको भएपनि हाल नेपालको कानून साहित्यमा यस विवादरत्नाकरलाई कुनै स्थान दिइएको देखिदैन । बाहिरको संसारमा यस ग्रन्थले जतिसुकै प्रतिष्ठा पाएपनि आफ्नो उद्गमस्थल अर्थात जहाँ कानूनको यो महान साहित्य लेखियो त्यसै ठाउँमा यसले कुनै सम्मान पाउन नसक्नु दुःख र आश्चर्यको विषय भएको छ ।

चौथौ शताब्दीको साम्राज्यवादी युगमा कानुनीराज्य र विधिको शासन स्थापना गर्नका लागि नेपालको भक्तपुर राजदरबारमा बसेर स्मृतिकार चण्डेश्वर ठक्कुरले लेखेको यो स्मृतिनिबन्ध आफ्नो समयको नेपालको कानून साहित्यको पहिलो पुस्तक रहेको देखिन्छ । जतिबेला भारतीय उपमहाद्विपका राजाहरू आपसी संघर्षमा अल्झेर पश्चिमबाट बढदै आइरहेका विधर्मी मुसलमानहरूका लागि अनुकूल परिवेश तयार गरिरहेका थिए, त्यतिबेला नेपालको दक्षिणी भूभागमा कर्णाटवंशका राजाहरूको संरक्षणमा सिमरौनगढमा मैथिली र संस्कृत साहित्य फलिफुलिरहेका थिए । यस राजनैतिक अस्थिरता, निरंकुश साम्राज्यवादी शासनव्यवस्थाको युगमा चण्डेश्वर ठाकुर नै पहिलो त्यो व्यक्ति हो, जसले तिरहुतमा बिनाकुनै रक्तपात, राजाको शक्तिमाथि अंकुश लगाउन सात सदस्यीय सभ्य परिषदको गठन गराइ राजालाई त्यस परिषद मातहत ल्याएका थिए । राज्यमा शान्ति, सुव्यवस्था, अमनचयन कायम गर्न र कानुनीराज्यको स्थापना गर्ने उद्देश्यले नै उनले सप्तरत्नाकरको रचना गरेका थिए । यी सप्तरत्नाकरहरूमध्ये देवानी, फौजदारी र कार्यविधि कानून सम्बन्धि व्यवस्थाहरूलाई समेटेर तयार गरिएको विवादरत्नाकर निकै उत्कृष्ट रचना मानिन्छ । कानून साहित्यको यो पुस्तकमा एकसय तरंग (अध्याय) र १८७३ वटा प्रसंग (भनाई) हरूको प्रमाण दिएर कानुनी प्रावधानहरू तयार गरिएका छन् । तत्कालिन समाजमा प्रचलित लगभग हरेक विषयक्षेत्रसित सम्बन्धित मुद्दाहरूलाई किनारा लगाउनका लागि उनको यस ग्रन्थले मार्ग प्रशस्त गरिदिएको छ ।

अतः नेपालको कानून साहित्यको पहिलो कानून संहिता विवादरत्नाकरलाई प्रकाशमा ल्याएर यो ग्रन्थ र ग्रन्थकारलाई उचित सम्मान दिनु प्रत्येक नेपालीको साझा कर्तव्य हो । खासगरी न्यायकानूनको क्षेत्रमा यस पुस्तकले पुर्याएका अविस्मरणीय योगदान सबैका लागि महत्वपूर्ण रहेको छ ।

स्रोतसन्दर्भ

नेपाल ज्ञानमणि(वि.स.२०५४). *नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहास*, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं । खनाल, मोहनप्रसाद(वि.स. २०५६). *सिमरौनगढको इतिहास*, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं ।

ठाकुर, उपेन्द्र(१९९२ ई.). *मिथिलाक इतिहास*, मैथिली अकादमी, पटना ।

चौधरी राधाकृष्ण(२०१० ई.). *मिथिलाक इतिहास*, श्रुति प्रकाशन, दिल्ली ।

विद्यालंकार, दीनानाथ(१८८७ ई.). *विवादरत्नाकर: अ ट्रीटाइज अफ हिन्दु लॉ बाई चण्डेश्वर ठक्कुर*, विबलियोथिका इण्डिका कलकत्ता ।

स्मृतितीर्थ, कमलकृष्ण(१९३१ ई.). *विवादरत्नाकर: अ ट्रीटाइज अफ हिन्दु लॉ बाई चण्डेश्वर ठक्कुर*, एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल, कलकत्ता ।

बज्राचार्य, धनबज्र(वि.स. २०३०). *लिच्छविकालका अभिलेख*, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, काठमाडौं ।

उपाध्याय, भगवतशरण(१९५५ ई.). *साँस्कृतिक भारत*, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली ।

उपाध्याय, बलदेव(१९५३ ई.). *आर्य संस्कृति*, शारदा मन्दीर, बनारस ।

- दत्त, रमेशचन्द्र(१९६६ ई.) *हिस्ट्री अफ सिविलाइजेशन इन एन्सेण्ट इण्डिया हिन्दी अनुवाद(१९६६ ई.)*
गोपालदास तथा कमलाकर तिवारी, इतिहास प्रकाशन संस्थान , इलाहाबाद ।
- त्रिपाठी, रमाशंकर(१९६८ ई.)। *प्राचीन भारतका इतिहास*, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
- वेदालंकार, हरिदत्त(१९७२ ई.)। *प्राचीन भारतका राजनीतिक एवं सांस्कृतिक इतिहास ई. पू. २०० से ई.सन ३०० तक*, हिन्दी समिति उत्तरप्रदेश शासन, लखनऊ ।
- काणे, पि.भी.(१९८० ई.)। *धर्मशास्त्रका इतिहास अनुवादक अर्जुन चौबे*, हिन्दी समिति, सूचना विभाग उत्तर प्रदेश लखनऊ ।
- कीथ, ए.बी.(१९७८ ई.)। *संस्कृत साहित्यका इतिहास अनुवादक मंगलदेव शास्त्री*, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
- श्रेष्ठ, पुरुषोत्तमलोचन(२०२५ ई.)। *मानवन्यायविकासिनी : नेपालको पहिलो संहिताबद्ध लिखित कानून*, अनलाइन मजदूर डटकम ।
- खनाल, विष्णुप्रसाद(२०२४ ई.)। *ऐतिहासिक कानुनी दस्तावेज : न्याय विकासिनी, इन्टरडिप्लिनरी इस्स्युज इन एजुकेशन भोल्युम २ नं. २ पेज ८१-८८* doi.org/103126/iiie.v2i2.71770
- कर्ण, हिरालाल(२०२५ ई.)। *तिरहुतको कर्णाटककालको राजनैतिक इतिहास (१०९७-१३२७ ई.)*, अप्राशित पुस्तक ।
- भा, रोशनकुमार (२०२६ ई.) फेसबुक पेज ई.स. २०२६ फरवरी १६ ।